

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Ηλίας Ι. Νικολόπουλος, Κοινωνικοοικονομικές δομές και πολιτικοί θεσμοί στην Τουρκοκρατία. Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια (1770-1820), εκδ. «Κάλβος», 1988, 414 σ.

Σαν «περίοδος μετάβασης», γράφει ο Μ. Γκοντελιέ, μπορεί να ορισθεί εκείνο το στάδιο στην εξέλιξη μιας κοινωνίας όταν συναντά αυξανόμενες εσωτερικές και/ή εξωτερικές δυσκολίες στην αναπαραγωγή των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων επί των οποίων θεμελιώνεται και οι οποίες προσδίδουν μια ειδική λογική στον τρόπο λειτουργίας και εξέλιξης-της¹. Νομίζω ότι το ενδιαφέρον της μελέτης του Η.Ι. Νικολόπουλου προκύπτει από την επιλογή του να αποφύγει την βυζαντινολογία περί του χαρακτήρα των αμπελακιώτικων Συντροφιών. Είναι γνωστά τα ιδεολογήματα που έχουν αναπτυχθεί για το φαινόμενο των Αμπελακίων. Σχεδόν δεν υπάρχει έλληνας συνεταιριστής που να μην επικαλείται το «θαύμα» του αμπελακιώτικου συνεταιρισμού. Αντίθετα ο Η.Ι.Ν. απορρίπτοντας τόσο την άποψη του συνεταιρισμού, όσο και αυτές της εταιρείας ή του συντεχνιακού μορφώματος, προσεγγίζει τις αμπελακιώτικες Συντροφίες ως φαινόμενο συνδεδεμένο περισσότερο με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ελλαδικού χώρου την περίοδο της τουρκοκρατίας καθώς και με τη διαδικασία συγκρότησης του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Η προσέγγιση αυτή επιτρέπει τον εντοπισμό μιας «περιόδου μετάβασης», με ιδιαίτερα γόνιμες συνέπειες όχι μόνο για το συγκεκριμένο αντικείμενο της έρευνας του συγγραφέα, τα Θεσσαλικά Αμπελάκια αλλά και το ευρύτερο ιστορικό τους φόντο, τις κοινωνικές-οικονομικές δομές και τους πολιτικούς θεσμούς στην Τουρκοκρατία, όπως άλλωστε εύλωτα υποδηλώνει και ο τίτλος του βιβλίου του. Αναδεικνύοντας την σημασία της παρατεταμένης κρίσης και αποσύνθεσης της οθωμανικής κοινωνίας, ο Η.Ι.Ν. επικεντρώνει την προβληματική του στην «ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει το ζήτημα της «πρωταρχικής συσσώρευσης» στα βαλκανικά εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας όπου την περίοδο αυτή η ανάπτυξη των εμπορευματικών-κεφαλαιοκρατικών σχέσεων που είχαν εμφανιστεί προσδιοριζόταν περισσότερο από τον τρόπο ένταξης του βαλκανικού χώρου στο διεθνή καταμερισμό εργασίας που διαμορφωνόταν τότε στα πλαίσια της συγκροτούμενης παγκόσμιας αγοράς κάτω από την κυριαρχία των αναπτυσσομένων καπιταλιστικά δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Και αυτό σε μια στιγμή, που στους κόλπους του οθωμανικού κοινωνικού σχηματι-

σμού ενισχυόντουσαν όλο και πιο πολύ οι τάσεις «φεουδαρχοποίησης» του ενώ οι εμποροβιοτεχνικές εστίες που είχαν δημιουργηθεί και συνδεόντουσαν με την ευρωπαϊκή αγορά αδυνατώντας να αποκτήσουν ερείσματα στις εσωτερικές αγορές της οθωμανικής αυτοκρατορίας δέχονταν τις καταστρεπτικές συνέπειες του ευρωπαϊκού και ιδιαίτερα του αγγλικού ανταγωνισμού γεγονός που παρεμπόδιζε τη μετατροπή του σε πυρήνες ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής ειδικότερα στο βαλκανικό χώρο όπου οι συνθήκες ήταν πιο ευνοϊκές.»

Παράθεσα αυτό το εκτεταμένο απόσπασμα γιατί νομίζω συνοψίζει επαρκώς τη βαθύτερη λογική του βιβλίου αλλά και προδιαγράφει την θεματική του ανάπτυξη. Ξεκινώντας από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού καθώς και τις ιδιαιτερότητες του ελλαδικού χώρου, ο συγγραφέας θα περάσει στην έκθεση του αμπελακιώτικου φαινομένου για να φθάσει στο πιο ενδιαφέρον, κατά τη γνώμη μου, τμήμα της εργασίας του που αναφέρεται στις διαδικασίες μετασχηματισμού της οθωμανικής κοινωνίας στη διάρκεια του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα, όπως και στις αιτίες παρακμής της αμπελακιώτικης οικονομίας και τη φύση των αμπελακιώτικων Συντροφιών.

Θα έπρεπε να σημειωθεί ιδιαίτερα το γεγονός ότι ενώ η έμφαση στην χρησιμοποίηση της έννοιας του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού, στην μεθοδολογική τοποθέτηση της εργασίας, υπαινίσσεται μια στρουκτουραλιστική προσέγγιση, στη συνέχεια η αυστηρότητα του συγγραφέα εντοπίζεται περισσότερο στην εξάντληση των βιβλιογραφικών και αρχειακών του πηγών και λιγότερο στο κυνήγι – τόσο σπάνια γόνιμο – των λέξεων, των εννοιών, των θεωριών. Το αποτέλεσμα είναι και εδώ ενδιαφέρον. Αντίθετα με την παράδοση παρόμοιων προσεγγίσεων, τα θεωρητικά ερωτήματα αναδύονται μέσα από το εκτιθέμενο εμπειρικό υλικό, την επεξεργασία και την ερμηνεία του.

Αλλά νομίζω το ενδιαφέρον της εργασίας του Η.Ι.Ν. έγκειται και στην επικαιρότητα του θέματός της. Σε μια εποχή που η νεοελληνική κοινωνία κυριαρχείται από μια γενικευμένη απαίτηση για εκσυγχρονισμό και ριζικές αλλαγές στις παραγωγικές της δομές, τα Αμπελάκια προσφέρονται για ορισμένα συμπεράσματα αφορώντα εκείνη τη διάσταση που συστηματικά απουσιάζει από την ενλόγω απαίτηση, εννοώ την κοινωνική διάσταση. Από τη σύσταση της πρώτης Κοινής Συντροφιάς (1777-1794) σε εκείνη της δεύτερης (1795-1799), της τρίτης (1804-1812), και τέλος κατά την παρακμή της αμπελακιώτικης οικονομίας (1804-1812) παρακολουθούμε την περιπέτεια του εκσυγχρονισμού σαν άρθρωση τοπικής και εθνικής, εθνικής και διεθνούς εμπειρίας, σαν κοινωνική και τεχνική διαδικασία κοντολογίς σαν πρωτότυπη και αμίμητη δημιουργία υπερβαίνουσα αλλά και καθοριζόμενη εν τέλει από γενικότερες συνθήκες και όρους, όπως ίσως δεν κατανοεί ο πρωτοπόρος αμπελακιώτης εκσυγχρονιστής Γεώργιος Σβαρτς. Ξεπεσμένος στα 1818 γράφει από τη Βιέννη στη γυναίκα του: «από τις αμαρτίες μας τα παθένομε δόξασι ο Θεός όλα τα ενθυμούμαι και αναστενάζου...».

Βεβαίως η ενλόγω αποστροφή του Σβαρτς ή Μαύρου (κατά κυριολεξία εκείνη την εποχή) δεν στερείται αληθείας. Η εσωτερική οργάνωση των αμπελακιώτικων Συντροφιών υπήρξε στην αφετηρία η δύναμη και στην παρακμή η αδυναμία τους. Παραμένει ένα ερώτημα ακόμα αυτή η αδυναμία εσωτερικής μετεξέλιξης των συντροφικών συσσωματώσεων όταν ιδιαίτερα μετά την μάχη του Βατερλώ η πίεση του αγγλικού ανταγωνισμού και της ραγδαία αναπτυσσόμενης γερμανικής υφαντουργίας, έγινε αφόρητη. Υπήρξαν αντιστάσεις οργανωτικής μορφής, πέραν της επιπόλαιας και αποτυχημένης απόπειρας εκμηχάνισης της παραγωγής των νημάτων; ο Η.Ι.Ν. φαίνεται να πιστεύει ότι η απουσία Κοινών Συντροφιών μετά το 1817 προσφέρει, μαζί με την απόπειρα έστω και καθυστερημένη εκμηχάνισης, ενδείξεις περάσματος σε πιο ανταγωνιστικές και αποτελεσματικές μορφές οργάνωσης της παραγωγής. Το απεγνωσμένο αυτό διάθημα υπογραμμίζει αναμφισβήτως

την αντίφαση που υπήρχε πια ανάμεσα στις αναγκαιότητες του νέου καταμερισμού της εργασίας που διαμορφωνόταν στη βάση της συγκρότησης της παγκόσμιας αγοράς και του επιπέδου οργάνωσης των παραγωγικών σχέσεων στα Αμπελάκια. Γιατί οι αμπελακιώτικες Κοινές Συντροφίες υπήρξαν βασικά συμπράξεις εμπόρων και τεχνιτών όπου τον κύριο ρόλο διαδραμάτιζε το εμπορικό στοιχείο. Οι υπό προϋποθέσεις συμμετοχή άμεσων παραγωγών ή και απλών υπαλλήλων αλλά και η δυνατότητα για αυξομειώσεις των μεριδίων των μελών τους (που περιορίστηκε στη δεύτερη Κοινή Συντροφιά) εξυπηρετούσε αφενός την ανάγκη των εμπόρων και βιοτεχνών σε κεφάλαια, διασφαλίζοντας αφετέρου στους πρώτους, μια αμοιβή μεγαλύτερη από την αντιστοιχούσα στην κεφαλαιοποίηση των μισθών και ημερομισθίων τους για το διάστημα που μεσολαβούσε μέχρι την απόδοση του συντροφικού λογαριασμού. Η κυριαρχία των ισχυροτέρων μελών τόσο στην κατάληψη των διευθυντικών θέσεων όσο και στη διανομή των κερδών είναι αναμφισβήτητη. Ωστόσο η κυριαρχία των εμπορικών στοιχείων στα πλαίσια των Κοινών Συντροφιών αν και υπήρξε πρωτοπόρος στη συγκρότηση, συνοχή και ανάπτυξη τους προσδιόρισε, όπως προαναφέρθηκε και τα όρια της αποτελεσματικότητάς τους σε μια εποχή ραγδαίας εξέλιξης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων σε διεθνές επίπεδο και ιδιαίτερα στις ανταγωνίστριες χώρες. Η προκεφαλαιοκρατική νοοτροπία που κυριαρχούσε σε αυτές τις συσσωματώσεις αποκαλύπτεται επαρκώς και από τον τρόπο κατανομής των πραγματοποιούμενων κερδών. Προη-

Το αρχοντικό του Γεωργίου Σβαρτς στα Αμπελάκια (Φωτογραφία Α. Λουλούδη).

γείτο η αφαίρεση του τόκου των απασχολουμένων κεφαλαίων, ακολουθούσε ο υπολογισμός των λειτουργικών εξόδων όπως και των μισθών και ημερομισθίων των εργαζομένων για να μοιραστούν εν τέλει και τα συμφωνηθέντα, στη βάση των μεριδίων αλλά και των «διορθώσεων» τους, κέρδη. Είναι προφανές ότι η έννοια της προτεραιότητας των παραγωγικών επενδύσεων απουσιάζει από την λογική αυτής της κατανομής των κερδών. Αντίθετα απτή μαρτυρία της αντιπαραγωγικής διάθεσης του πραγματοποιούμενου πλεονάσματος αποτελούν ακόμη και σήμερα τα διασωθέντα αρχοντικά των Αμπελακίων. Έτσι όμως αυτοί οι πρωτοπόροι εκσυγχρονιστές της εμπορικής ιδιαίτερα οργάνωσης της τοπικής οικονομίας, απεδείχθησαν βραδυπορούντες «εκσυγχρονιστές» της παραγωγικής της οργάνωσης. Το τίμημα αυτής της καθυστέρησης υπήρξε βαρύ και μοιραίο όταν στον ανταγωνισμό άλλων, ραγδαία εκσυγχρονιζόμενων οικονομιών, οι εσωτερικές ανεπάρκειες του αμπελακιώτικου φαινομένου δεν μπόρεσαν να αντιτάξουν εναλλακτικές διεξόδους. Η αδυναμία της εσωτερικής αγοράς και η έλλειψη κρατικής προστασίας αποτελούν κρίσιμα μεγέθη στην ανυπαρξία αυτών των εναλλακτικών διεξόδων. Ιδιαίτερα η κρίση του οθωμανικού κράτους, ωθώντας τις κυρίαρχες τάξεις του στην απόσπαση ολοένα και μεγαλύτερου πλεονάσματος από το εσωτερικό του, αποστέρησε τις αναπτυγμένες εμποροβιοτεχνικές κοινότητες του ορεινού χώρου από σημαντικούς πόρους και συνεπώς απέκλεισε τη δυνατότητά τους να αναζητήσουν στοιχεία οργανικής ένταξης και συνάρθρωσης στα πλαίσια της αυτοκρατορίας. Ο μετασχηματισμός αυτών των πρωτότυπων αναπτυξιακών μορφωμάτων σε πόλους κεφαλαιοκρατικού δυναμισμού, είχε οριστικά κριθεί κάτω από αυτές τις ενδογενείς και εξωγενείς συνθήκες και θεβαίως την αλληλεπίδρασή τους.

Από όσα πολύ σύντομα και σχηματικά αναφέρθηκαν εδώ για την μελέτη του Η.Ι.Ν., νομίζω αιτιολογείται η αρχική μου υπόθεση ότι το ενδιαφέρον της προκύπτει κυρίως από τη συμβολή της στην κατανόηση ακόμη μιας ιδιαιτερότητας των μηχανισμών και των «νόμων» μετάβασης από ένα τρόπο παραγωγής σε ένα άλλο. Μιας ιδιαιτερότητας που επιβεβαιώνει ακόμη μια φορά την ανάγκη να παραμερισθούν τα νομοτελειακά στοιχεία που κάποτε κυριαρχούσαν στις μαρξιστικές μελέτες. Το ερώτημα βέβαια είναι, και μάλλον θα είναι για καιρό ακόμα, αν αυτές οι επιμέρους συγκεκριμένες έρευνες με τις ιδιαιτερότητες που αναδεικνύουν, θα συμβάλουν τελικώς σε μια γενική θεωρία των μεταβάσεων. Επ' αυτού έχει εύστοχα παρατηρήσει ο ιστορικός Δ. Κυρτάτας ότι μια γενική θεωρία των μεταβάσεων μπορεί να συγκροτηθεί μόνο με την παράλειψη του ρόλου του κράτους στις διαδικασίες μετάβασης. Και τούτο γιατί από τη στιγμή που θα συνεκτιμηθεί ο ρόλος του κράτους και γενικά ο ρόλος της πολιτικής σφαίρας στους οικονομικούς μετασχηματισμούς, η γενική θεωρία εξαντλεί τα όριά της και η εργασία του ιστορικού γίνεται καθοριστική. Πράγματι, συνεχίζει ο Κυρτάτας, μόνο ο ιστορικός είναι σε θέση να εκτιμήσει τις ιδιαιτερότητες κάθε περίπτωσης και να δώσει ικανοποιητικές ερμηνείες των κοινωνικών εξελίξεων συμπεριλαμβανομένων των μεταβάσεων². Νομίζω ότι η αξία της μελέτης του Η.Ι.Ν. έγκειται ακριβώς στην επίμονη και διανυγή προσέγγιση του ρόλου του κράτους και της πολιτικής, χωρίς όμως συγχρόνως να εγκαταλείπει, πολύ περισσότερο να αποστρέφεται, όπως συνήθως συμβαίνει τον τελευταίο καιρό στις κοινωνικές και ιστορικές έρευνες, την πρόκληση και το ερώτημα της θεωρίας.

Λεωνίδας Λουλούδης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. I.M. Godelier, *Introduction: The analysis of transition processes*, «International Social Science Journal», 114, (1987), 447-457.

2. Δ. Κυρτάτας, *Η θεωρία της μετάβασης και η επιστροφή στη θεωρία*, «Τα Ιστορικά», 4, 7, (1987), 243-247.